

Pamćenje ženskih iskustava Prvoga svjetskog rata u prozama Verke Škurla-Ilijić i Marije Tucaković-Grgić

Brunčić, Dubravka

Source / Izvornik: **Lingua Montenegrina, 2018, 1, 297 - 314**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:295566>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-29**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

UDK 821.163.42.09-3

UDK 94(497.5)“1912/1916”

Izvorni naučni rad

Dubravka BRUNČIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek

dbruncic@ffos.hr

PAMĆENJE ŽENSKIH ISKUSTAVA PRVOGA SVJETSKOG RATA U PROZAMA VERKE ŠKURLA-ILJIĆ I MARIJE TUCAKOVIĆ-GRGIĆ

U radu se analiziraju proze hrvatskih književnica objavljene između dvaju svjetskih ratova: pripovijetka *Njih dvije* Verke Škurla-Iljić i dulja pripovijetka *Usput kroz Albaniju – sa srpskom vojskom 1915. god.* Marije Tucaković-Grgić. Riječ je o tekstovima u kojima se oblikuju različiti ratni narativi: bosanskohercegovačka ratna stvarnost (V. Škurla-Iljić) i iskustvo tzv. „albanske golgote“ (M. Tucaković-Grgić). Oslanjajući se na koncept „pamćenje u književnosti“ (termin A. Erll), teorijske raščelambe pripovjednih postupaka kojima se reprezentira rad pamćenja u književnom tekstu te istraživanja uloge pamćenja u oblikovanju individualnih i kolektivnih identiteta (B. Neumann, H. Welzer i dr.), u radu se analiziraju prikazi različitih vidova ženskih iskustava Prvoga svjetskog rata. Identiteti ženskih likova oblikuju se kroz prizmu civilizacijsko-kulturnih dodira, njihove su sudbine determinirane nacionalnom i vjerskom pripadnošću, kao i socijalno-ekonomskim statusom. Istražujući prikaze žena i njihovih ratnih iskustava nastoji se rasvijetliti rodna dimenzija reprezentacija Prvoga svjetskog rata, preusmjerenje fokusa s priče o ratu kao isključivo muškom iskustvu na pamćenje ženskih ratnih uloga, a što otvara i pitanje načina na koje se oblikuju i (re)definiraju tradicionalne rodne uloge, predodžbe heroizma, domoljublja i ratne žrtve u tekstovima ovih književnica.

Ključne riječi: *žene, Prvi svjetski rat, individualno pamćenje, kolektivno pamćenje*

Uvod

Iskustvo Prvoga svjetskog rata kao traumatično razdoblje političko-ideoloških prijevora, socioekonomskih i kulturnih promjena u hrvatskim se književnopovijesnim raščlambama povezuje s ekspresionizmom kao umjetničkom praksom, i to često njegovom socijalno-aktivističkom inačicom, kao i s književnošću modernoga objektivizma (Lj. Maraković 1997), odnosno međuratnoga neorealizma (K. Nemeč 1998). Toj bi skupini djela pripadala ratno pjesništvo Miroslava Krleže, zbirka novela *Hrvatski bog Mars* (1922./1946), drame *Galicija* (1922), *U logoru* (1934), *Fragmenti romana* Tita Strozija (1919), pjesnička zbirka *Ratna lirika* (1936) Miroslava Feldmana, njegove drame *Zec* (1932) i *U pozadini* (1939) itd. Međutim, tekstove s temom Prvoga svjetskog rata pisale su i hrvatske književnice, od kojih je u novije vrijeme revaloriziran roman Zofke Kveder *Hanka* (1918).¹ Ovomu se korpusu mogu pribrojiti i roman Mare Ivančan *Čudnovata priča* (1924), roman Jagode Truhelke *Zlatko* (1934), novele Adele Milčinović *Sjena* (1919), *Sinovljeva baština* (1921) te proze autorica o kojima će biti riječi u ovom radu, pripovijetka *Njih dvije*, objavljena u zbirci *Djevičanstvo* (1929) Verke Škurla-Iljić i dulja pripovijetka *Usput kroz Albaniju – sa srpskom vojskom 1915. god.*, objavljena u zbirci *Razbacana srca* (1931) Marije Tucaković-Grgić.

Tekstove Verke Škurla-Iljić² i Marije Tucaković-Grgić³ karakterizira tematiziranje civilizacijsko-kulturnih dodira (katoličanstvo, pravoslavlje, islam, židovstvo) i njihovih utjecaja na oblikovanje i reprezentaciju različitih individualnih i kolektivnih identiteta. Riječ je o tekstovima u kojima se oblikuju različite ratne pripovijesti, a zbivanja su smještena u prostore koji su „opтереćeni“ povijesnim značenjima: BiH, Sarajevo, „Sarajevski atentat“ u djelu V. Škurla-Iljić te Albanija, Tirana i iskustvo tzv. „albanske golgote“ u djelu M. Tucaković-Grgić. U ovom će se radu primarno baviti književnim prikazi-

¹ Usp. N. Badurina (2009), K. Grgić (2011).

² Verka Škurla-Iljić (Dol kraj Staroga Grada na Hvaru, 1891. – Zagreb, 1971) hrvatska je književnica i prevoditeljica. Školovala se u Mostaru i Sarajevu, a prije početka Prvoga svjetskog rata došla je u Zagreb gdje je radila kao profesionalna književnica i novinarka. Objavila je zbirke pripovijedaka *Djevičanstvo* (1929), *Ko im sudi?* (1933), *Grlica i još mnoge pripovijesti* (1934), *Tekla Sava mutna i krvava* (1945), dramu *Na tankom ledu* (1931). Pisala je također priče za djecu.

³ Marija Tucaković-Grgić (Rajevo Selo, 1878. – Vinkovci, 1967) hrvatska je književnica. Školovala se u Vinkovcima i Zagrebu. S književnim je radom započela 1898. u *Novoj nadi*, radila je kao učiteljica po slavonskim selima. Prije Prvoga svjetskog rata preselila se u Beograd gdje se bavila novinarstvom, pisala i objavljivala radove u tamošnjim časopisima. Objavila je stihovanu pripovijest *Majka* (1928) i zbirku pripovijedaka *Razbacana srca* (1931).

ma ženskih iskustava Prvoga svjetskog rata te će se istraživati specifičnosti njihovih reprezentacija rata. Pri tomu se ima u vidu da na oblikovanje književnih tekstova utječu različite kulturnopovijesne i društvenopovijesne okolnosti, ali i da književni tekstovi nisu izvori „objektivnih“ povijesnih činjenica, nego se u njima rekreiraju, rekonstruiraju i različitim književnim tehnikama prerađuju slike zapamćene prošlosti (Neumann 2008: 334; Straub 2008: 217–218; Erll 2011: 149–150).

U radu se polazi od koncepta „pamćenje u književnosti“ koji je oblikovala Astrid Erll, naglašavajući da književna djela „re-prezentiraju“ (ili ‘uprizoruju’ ili ‘izvode’) kulturno pamćenje, čineći ga tako vidljivim u mediju fikcije“ (2011: 77). Ona pri tomu razlikuje nekoliko pripovjednih strategija kojima se u književnim tekstovima mogu prikazivati prošla zbivanja: iskustveni, historizirajući, monumentalni, refleksivni i antagonistički način. Za iskustveni je način specifično da „predstavlja prošlost kao proživljeno iskustvo“ (ista: 158) i karakterističan je za autobiografske tekstove. U historizirajućem se prošlost prikazuje kao da je predmet historiografske raščlambe, a u monumentalnom načinu kao mitska, što ga čini bliskim konceptu kulturnoga pamćenja Jana Assmanna. Antagonistički način afirmira jednu inačicu prošlosti, a drugu negira, dok se u refleksivnom načinu osvješćuje i problematizira sâm proces proizvodjenja pamćenja (ista: 158–159). Koncept „pamćenja u književnosti“ korespondira s konceptima „proze pamćenja“ i „mimeze pamćenja“ Birgit Neumann. Naime, pojam „proze pamćenja“ odnosi se na djela koja se bave procesima oblikovanja individualnoga i kulturnoga pamćenja, dok pojam „mimeze pamćenja“ označava pripovjedne tehnike u književnim tekstovima kojima se oblikuju i reprezentiraju procesi pamćenja (2008: 334). Oslanjajući se, dakle, na te teorijske postavke, u radu će se analizirati pripovjedne strategije kojima se u književnim tekstovima V. Škurla-Ilijić i M. Tucaković-Grgić prikazuju rad pamćenja i oblikuju ženska ratna iskustva.

Verka Škurla-Ilijić, *Njih dvije*: ratne sudbine „sarajevskih Gjintila“

U pripovijetki *Njih dvije* tematizira se ratna i poslijeratna sudbina dviju „sarajevskih Gjintila“, Starije i Mladje, austrijskih katolkinja koje su se s obitelji doselile u Sarajevo nakon austrougarskoga zaposjedanja BiH. Djelo sadrži obilježja refleksivnoga modusa pamćenja, a u manjoj se mjeri mogu uočiti i elementi antagonističkoga modusa pamćenja. Tekstovi koje karakterizira refleksivni modus, kako navodi A. Erll, karakteriziraju pripovjedni postupci kojima se skreće pozornost na sâm rad pamćenja. A. Rigney i A. Erll naglašavaju da je jedna od specifičnosti književnoga prikaza prošlosti mogućnost iznošenja i suprotstavljanja različitih i oprečnih sjećanja, odnosno inačica

prošlosti u istom književnom tekstu. Na taj se način, smatra A. Rigney, mogu podrivati „hegemonijski pogledi na prošlost“ (2010: 348) i nuditi alternativna tumačenja, a ujedno se kroz to, kako navodi A. Erll, manifestiraju dva vida odnosa književnosti i pamćenja: uloga književnosti u proizvodnji pamćenja (*memory-productivity*) i reflektiranje o procesima pamćenja (*memory-reflexivity*). Naime, književnost može „učiniti taj proces konstruiranja vidljivim te stoga i podložnim kritici“. (2011: 151). Djela u kojima se javlja antagonistički modus pamćenja „promoviraju jednu inačicu prošlosti i odbacuju drugu“ (ista: 159). Takva djela karakterizira pripovjedačeva pristrasnost budući da se temelje na dihotomnom odnosu Mi – Oni, promoviraju „ispravnu“ inačicu prošlosti i odbacuju alternativna i/li protusjećanja drugih skupina.

U pripovijetki se javlja ekstradijegetički-heterodijegetički pripovjedač što otvara pitanje specifičnih načina artikulacije pamćenja Prvoga svjetskog rata u književnom tekstu. Iskustvo toga rata postavljeno je u širi društvenopovijesni kontekst, dajući uvid u različite aspekte prošlosti BiH kroz prizmu povijesnoga pamćenja, od austrougarskoga zaposjedanja BiH do utemeljenja Kraljevine SHS i zbivanja nakon rata u jugoslavenskoj državi⁴, a koji su važni i za razumijevanje individualnih prošlosti i sudbina dviju žena, sarajevskih Gjintila u ratnom i poslijeratnom Sarajevu, u koje je smještena radnja pripovijetke.

BiH je prikazana kao kompleksni multietnički i multikonfesionalni prostor čiji je položaj na civilizacijsko-kulturnoj razdjelnici između Zapada i Istoka determinira kao međuprostor koji je istovremeno lišen povijesti, slobode, subjektiviteta, stalno izložen opasnostima zaposjedanja („u ovu zemlju neispisane historije banula začuđena Evropa“, 1929: 35), potiskivanja, zaboravljanja i preispisivanja tragova njegove prošlosti („To se ruši, to se zida (...) kanda zidaju kule babilonske. Nisu kule babilonske, no crkve i oltari, no manastiri i bogomolje“, ista: 36). Budući da je riječ o neimenovanom ekstradijegetičkom pripovjedaču koji je vremenski i političko-ideološki odmaknut od onoga o čemu pripovijeda, to mu omogućuje kritičko-ironijske osvrtne na povijesna zbivanja.

U tekstu se oblikuje multiperspektivna fokalizacija koja je, prema B. Neumann, karakteristična za prozu pamćenja koja prikazuje kolektivnu prošlost i jedna je od temeljnih strategija u reprezentiranju sučeljavanja različitih kolektivnih pamćenja i kolektivnih identiteta (usp. 2010: 338–339). Uporabom te pripovjedne strategije stavlja se naglasak na proizvodnju pamćenja,

⁴ Država utemeljena 1918. nazvana je 1918. Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, donošenjem Vidovdanskoga ustava 1921. preimenovana je u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (usp. Matković 2003: 63), a s uvođenjem Šestosiječanjske diktature 1929. država je nazvana Kraljevina Jugoslavija. Zbog jednostavnosti će se u radu govoriti o jugoslavenskoj državi.

što korespondira s refleksivnim modusom A. Erll, a vidljivo je u oblikovanju teme Sarajevskoga atentata.⁵ Pripovjedač evocira elemente sarajevske prošlosti, u ekspresionističkoj maniri opisuje ratnu prijetnju kao „crnu sjemenku Zla“ (Škurla-Ilijić 1929: 47), da bi potom uveo antropomorfizirana zvona i glas „druge strane“ kao interpretatore i oblikovatelje suprotstavljenih pripovijesti o atentatu – austrougarske, viktimološke („Ubili ste čovjeka! Junaka nam ubiste. Uz njega nije sjedila princeza, nego žena!“, ista: 48) i srpske/jugoslavenske glorifikacijske politike pamćenja događaja kao osvetničko-junačke pripovijesti („Nismo ubili – osvetili smo! Davidovim šljuncima hitnuli smo se na Golijata i oborili ga.“, ista: 48).⁶ Na taj se način u tekstu bilježi i „dinamika pamćenja“, pri čemu Sarajevski atentat kao mjesto pamćenja biva interpretiran u skladu s potrebama različitih zajednica pamćenja.⁷

Tematiziranje različitih politika pamćenja i inačica tumačenja kolektivne prošlosti BiH u funkciji je problematiziranja životnih sudbina dviju sarajevskih Gjintila. Prikaz ratnoga i poslijeratnog Sarajeva čini društvenopovijesnu pozadinu privatnih drama dviju sarajevskih Gjintila, od pružanja privremenoga utočišta ukrajinskom vojnom bjeguncu, neplanirane trudnoće Mladje, sifilitična sljepoća, iskustva majčinstva, rada u tvornici čarapa, nesretne djetetove smrti u požaru i skrivanja djetetova leša u podrumskom stanu. U pripovijetki se dovodi u suodnos tzv. „veliku“ povijest BiH i „malu“ povijest sarajevske sirotinje, pri čemu se nastoji pokazati kako se sarajevska geopolitička pozicija europske „rubnosti“ odražava i u njihovu individualnom iskustvu marginaliziranosti i zaborava („Vukle se one tako, gladne i izdrte, (...) jedino što u tome gradu ostade od svega sjaja i Evrope“, ista: 49). Štoviše, njihova je pozicija rubnosti naglašena mitopoetskim imenovanjem Starija i Mladja te Gjintile kao zajedničkom identitetskom oznakom kojom su označene kao „bezimene i groteskne minijature (...) dehumanizirane čovječnosti“ u koje su „[s]iromaštvo i rat utisnuli (...) fizičku i osjećajnu nakaznost“ (Detoni-Dujmić, 1998: 242).

Brojni analitičari, na tragu raščlambi francuskoga sociologa Mauricea Halbwachsa, naglašavaju da se individualno pamćenje oblikuje u društveno-kulturnom kontekstu, za što su potrebni različiti unutrašnji i izvanjski

⁵ Riječ je o ubojstvu austrougarskoga prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije tijekom službenoga posjeta Sarajevu 28. lipnja 1914. koji je organizirala teroristička organizacija Mlada Bosna.

⁶ Sarajevski atentat predmetom je politizacije i ideologizacije u različitim nacionalnim književno-kulturnim i historiografskim tradicijama na prostoru bivše Jugoslavije. O tome, kao i o različitim (nad)nacionalnim atribucijama u ocjeni čina Gavrila Principa i djelovanja Mlade Bosne usp. Ž. Karaula (2011), C. Ruthner (2015).

⁷ Pojmom „dinamika pamćenja“ A. Rigney naglašava stalnu promjenjivost i performativni aspekt kolektivnoga pamćenja, budući da se repertoar praksi pamćenja stalno mijenja, proizvodi nova značenja i identitete, ovisno o potrebama određene zajednice (2010: 345).

poticaji (Assmann 2006; Welzer 2010; Erll 2011). H. Welzer smatra kako na oblikovanje pamćenja, uz kulturne proizvode, prostore i izravne interakcije, utječu privatni zapisi i različiti materijalni tragovi koji prenose sadržaje prošlosti (2010: 286–288). Pripovjedač tako skreće pozornost upravo na materijalne tragove individualne i obiteljske prošlosti dviju žena kao njihovih identitet-skih uporišta i simboličkih oznaka čuvanja i transgeneracijskoga prenošenja znanja o prošlosti i tradiciji (primjerice, knjiga koja je „tužno sjećala na jedno radosnije vrijeme“, Škurla-Iljić 1929: 40; bijela kutija s odjećom za prvu pričest kao podsjetnik na djetinjstvo Starije). Jednako tako bilježi se i dotrajalost i gubitak materijalnih tragova obiteljske prošlosti, a time i njihovih identitet-skih oslonaca.

U pripovijetki se ne mogu iščitati informacije je li pripovjedačevo znanje o određenim događajima eventualno i proizvod vlastitih iskustava, štoviše, on naglašava manjkavost, nepouzdanost vlastitoga znanja o likovima, kao i nepostojanje onih koji pamte („Tko su? Šta su? (...) Njihova prošlost? Njihova sudbina?“, ista: 36). Ipak, on iskazuje neuspješnu namjeru ispričati pripovijest o sudbini dviju žena, što je čin rada na pamćenju individualnih ljudskih sudbina („Iz zemljanog poda jednog sarajevskog podruma htjedosmo mi njihovu tragediju sa korenom da iščupamo, ali koren nam se u tom času pretrže i ostade negdje mnogo dublje pod slojevima neznanog.“, ista: 37). Prelaženje iz pripovjednoga trećeg lica jednine u prvo lice množine ovdje je u funkciji naglašavanja potencijalne zanimljivosti njihovih sudbina za zajednicu. Uporabom metalepsi autora i čitatelja⁸ kao pripovjednih postupaka kojima se narušava granica između fikcije i stvarnosti u pripovijetki se fingira pripovjedačev diskurs usmenoga kazivanja, komunikacija sa zainteresiranom publikom kao potencijalnom zajednicom pamćenja („Pa šta je onda bilo?“ pitate vi (...) Šta su onda uradile dvije Gjintile sarajevske?“, ista: 59), ali pripovjedač kontinuirano kroz tekst naglašava upravo snagu rada zaborava („I nitko ne zabilježi“, „Tako se nije primijetilo“, ista: 37; „Što su radile nekoliko godina iza toga, nitko u Sarajevu ne zna.“, ista: 45).

Prikazivanje ratnih sudbina ženskih likova karakterizira kontinuiranje tradicionalnih rodnih predodžbi i patrijarhalizma, pri čemu su ženama dodijeljene uloge pasivnih i naivnih žrtava. Žensko seksualno neiskustvo, ali i erotsko sazrijevanje prikazani su vrlo stereotipno, popraćeni ironičnim pripovje-

⁸ Pojam metalepse francuski književni teoretičar Gérard Genette upotrebljava u raščlambi dijegetičkih razina pripovjednoga teksta kao naziv za prekoračivanje njihovih pragova, a razlikuje metalepsu autora i metalepsu čitatelja. Metalepsu autora određuje kao povezivanje stvaratelja s prikazom, čime se razotkriva konstruiranost, fikcionalnost toga prikaza (2006: 8), dok uporabom metalepse čitatelja autor fiktivno uvodi „potencijalnoga izvandijegetičnog čitatelja u fiksijsku dijegezu“ (isti: 76).

dačevim komentarima („dvije bijedne, smiješne djevice“, „bijedna, zakašnjela i neiživjela mladost“, ista: 51) i kritikom neemancipiranosti dviju žena.

Važnu identitetsku odrednicu ženskih likova predstavlja i iskustvo majčinstva, što je inače jedna od tema književne produkcije V. Škurla-Ilijić. Ona, naime, „spada u onaj krug hrvatskih spisateljica koje su već u prvim desetljećima 20. stoljeća problematizirale s jedne strane društveno idealizirajuću, a s druge tabuizirajuću sliku materinstva.“ (Kuvač-Levačić 2016: 178). U pripovijetki *Njih dvije* reprezentira se samohrano majčinstvo koje je prikazano kao individualno iskustvo Mladje, ali i kao dio kolektivnoga iskustva male obiteljske zajednice Starije i Mladje koje su podjednako angažirane u skrbi oko djeteta („Obadvije su ga s jednakim mukama rodile“, Škurla-Ilijić 1929: 56), zajedno sudjeluju u tajenju njegova rođenja, kao i njegove nesretne smrti, a time i kršenju društveno-pravnih normi. Može se uočiti da pripovjedač, s obzirom na njihovu poziciju Drugosti, marginaliziranosti i otuđenosti, tumači skrivanje rođenja i smrti djeteta kao dio njihova iskustva pamćenja, naučenoga obrasca ponašanja, odnosno kao manifestaciju njihova „prikupljenoga pamćenja“⁹ („Njima je valjda najinstinktivnije bilo da se skrivaju, da se povlače, da se boje svijeta. I sami znate, to dijete ničije oči nisu nikada vidjele.“, ista: 59–60). Majčinstvo i gubitak djeteta predstavljaju tako elemente karakterizacije dvaju ženskih likova i u funkciji su dodatnoga naglašavanja njihove sociokulturne neprilagođenosti i otuđenosti.

Marija Tucaković-Grgić, *Usput kroz Albaniju*: žensko iskustvo egzila

Zbirka pripovijedaka M. Tucaković-Grgić *Razbacana srca* (1931) nije osobito dobro prošla u stručnoj kritici koja ju je ocijenila „naivnom i površnom zabavom“ (Detoni-Dujmić 1998: 47), no, unatoč skromnim književno-estetskim dosezima, kao i prenaplašenim političko-ideološkim porukama, zbirka zaslužuje određenu revalorizaciju zbog načina reprezentiranja iskustva Prvoga svjetskog rata i interesa za ženske sudbine.

U duljoj pripovijetki M. Tucaković-Grgić *Usput kroz Albaniju – sa srpskom vojskom 1915. god.* povijesni je okvir naznačen kroz temu tzv. „albanske golgote“, povlačenja srpske vojske, civilnoga stanovništva i ratnih zarobljenika preko Albanije u zimu 1915, nakon poraza od Centralnih sila, uz teške ljudske i materijalne gubitke. Ta su zbivanja inače zapamćena kao jedno od najtraumatičnijih srpskih iskustava tijekom Prvoga svjetskog rata, pripovijest

⁹ Prema A. Erll, „prikupljeno pamćenje“ predstavlja „društveno i kulturno oblikovano individualno pamćenje“, a pojedinci djeluju u skladu sa stečenim životnim iskustvom, „zajedničkim vrijednostima i normama; usvajaju tuđa iskustva“ (2011: 97), obiteljsku tradiciju i pretvaraju ih u svoja osobna znanja, sustav vrijednosti i modele ponašanja.

o „invaziji, porazu, povlačenju i okupaciji“ (Newman 2015: 51) koja se interpretirala u religijskim kategorijama kao pripovijest o nacionalnom mučeništvu, svetoj žrtvi i uskrснуću te je postala jednim od utemeljujućih mitova nove jugoslavenske države.

U hrvatskoj se književnosti ta tema oblikovala iz nekoliko perspektiva. Mile Budak u memoarskoj prozi *Ratno roblje* (1941) pripovijeda o vlastitom iskustvu zarobljeništva, bilježeći stradanja austrougarskih vojnika tijekom povlačenja sa srpskom vojskom, projugoslavenski orijentirani Milostislav Bartulica u knjizi *Raspeće Srbije* (1917) piše iz perspektive dobrovoljca u srpskoj vojsci,¹⁰ dok se u pripovijetki Marije Tucaković-Grgić *Usput kroz Albaniju*, fikcionalnoj prozi čiji je nastanak djelomično potaknut stvarnim autoričnim ratnim doživljajima,¹¹ tematizira žensko iskustvo ratnoga izbjeglištva.

Ono je tu oblikovano uporabom figure spolne metateze,¹² i to udvajanjem pripovjednih okvira tako da albanski liječnik kazuje priču o tragičnoj smrti Nijazi-beja, mladoga zemljoposjednika iz Tirane, te prepušta pripovijedanje Mrtezi, slugi Nijazi-beja. U tekstu tako dominira Mrtezino epizodično¹³ pseudoautobiografsko pamćenje¹⁴ oblikovano kao retrospektivno pripovijedanje u prvom licu jednine o zbivanjima u Tirani i okolici tijekom ratnoga povlačenja srpske vojske, civila i zarobljenika. Tematsku osnovicu pripovijetke *Usput kroz Albaniju* čine nesretne ljubavne priče Nijazi-beja i Mrteze,

¹⁰ O M. Budaku usp. D. Jelčić (1999), F. Hameršak (2013), a o M. Bartulici usp. A. Stipčević (1992).

¹¹ Prema intervjuu koji je Marija Tucaković-Grgić dala Ivi Balentoviću, iako je pripovijetka fikcionalna tvorba, opis „albanske gologote“ potaknut je autoričnim životnim iskustvima. Balentović također navodi da se M. Tucaković-Grgić udala za bosanskoga knjižara Stipu Grgića te oboje, „ponešeni idealima, emocijama, čovjekoljubljem, stupaju u srpske dobrovoljce, bore se u redovima srpske vojske, odstupaju s njome, kreću stazama mučne neizvjesnosti, prelaze Albaniju.“ (1980: 99). I. Balentović evidentira miješanje ijekavice i ekavice u zbirci proza M. Tucaković-Grgić, što ocjenjuje kao njezin nemarni odnos prema jeziku, no to bi se moglo tumačiti utjecajem onodobne jezične politike i pokušajima umanjivanja razlika između hrvatskoga i srpskog jezika (usp. Badurina 2010: 72).

¹² Pojmom „spolna metateza“ američka kritičarka Camille Paglia naziva zamjene spola likova unutar književnoga teksta i rodno inverzna poistovječenja autora s pripovjedačem, lirskim subjektom ili likom (usp. Čale Feldman 2001: 213–214). O rodnim inverzijama također usp. L. Čale Feldman/ A. Tomljenović (2012: 92–99).

¹³ Prema A. Erll, epizodično je pamćenje „povezano sa specifičnim vremenom i kontekstom. Ono obuhvaća pamćenje životnoga iskustva“ (2011: 84) i karakteristično je za autobiografski diskurs.

¹⁴ Prema Heleni Sablić-Tomić, temeljno je obilježje pseudoautobiografskoga diskursa „homodijegetska fikcija u kojoj autor nije identičan liku i pripovjedaču, ali su pripovjedač u prvom licu i lik identični. Lik i pripovjedač su fiktivni“ (2002: 45), a stupanj fingiranosti pokazuje u kojoj se mjeri pripovijedanje podudara s autorovom autobiografijom, varirajući od bliskosti do potpune izmišljenosti.

čija je zaljubljenost u fatalnu ženu Mariju Bosnić, odnosno Madamu, rezultirala samoubojstvima dvojice muškaraca, jednoga zbog neuzvraćene ljubavi (Nijazi-bej), drugoga zbog grižnje savjesti jer je zbog ljubomore iznevjerio povjerenje svojega gospodara i neizravno prouzročio njegovo samoubojstvo (Mrteza). Taj je sloj pripovijesti inače prilično neuvjerljivo oblikovan, a intrigantnost je ostvarena tematiziranjem ljubavi mlađega muškarca prema starijoj ženi te posebice pripovijedanjem o ratnim zbivanjima, uključujući i žensko ratno iskustvo, preplećući tako individualnu i kolektivnu dimenziju prošlosti.

Središnji ženski lik Madama prikazana je kao žena intelektualka, a javlja se u još dvama tekstovima u zbirci (*Kaluđerova kob – u Italiji, Tragediji genija – zalutalog u Slavoniji*) u kojima je identificirana kao pjesnikinja, učiteljica i „Jugoslavenka, ratna izbjeglica“ (1931: 90). Međutim, njezin se identitet izbjeglice ne izgrađuje pripovijedanjem o vlastitoj prošlosti, nostalgичnim evociranjem uspomena na napuštenu domovinu i predegzilantski život. Umjesto oblikovanja ženskoga glasa koji svjedoči o vlastitom ratnom stradanju i iskustvu egzila, o traumatskim se događajima uglavnom retrospektivno pripovijeda iz Mrtezine perspektive, fingirajući diskurs usmenoga svjedočenja. Djelo tako ima obilježja iskustvenoga tipa pamćenja, pri čemu je Mrteza kao pripadnik albanskoga domicilnog stanovništva u ulozi homodijegetičkoga pripovjedača koji je svjedok zbivanja, a lik Madame pretvoren je „u objekt *doživljaja*“, a ne „u subjekt *iskustva*“ (Biti 2005: 89). Ipak, njegovo se pripovijedanje usložnjava kratkim uvođenjem Madame kao treće pripovjedačice te prepletanjem Mrtezine subjektivne vizure s brojnim dijalozima kroz koje se čitatelj informira i o Madaminim promišljanjima i stavovima.

U Mrtezinu se sjećanju (re)kreira prostor Albanije kao zemlje privremenoga utočišta za ratne izbjeglice i zbivanja smještaju u Tiranu, naglašavajući humanitarna pitanja, nemogućnost zbrinjavanja velikoga broja izbjeglica, njihovu izgadnjelost, kao i gostoljubivost, empatiju i solidarnosti albanskoga stanovništva. Oblikovanje strategija pamćenja tuđega egzila u pripovijetki nužno uključuje i, imagološkim rječnikom rečeno, niz heteropredodžbi o nacionalnom i religijskom Drugom.¹⁵ Središnja se pozornost usmjerava na prikaz Madame i njezina supruga Vladimira koji su u grad pristigli sa srpskom vojskom. Prvotno je Mrtezino sjećanje na njih svjedočenje njihovoj patnji i gladovanju, čime se u pripovijetki naglašava kako je upravo nedostatak hrane bio veliki čimbenik viktimizacije ljudi tijekom rata, a u sklopu toga značajno

¹⁵ U središtu su istraživačkoga interesa imagologije kao književnoznanstvenoga smjera diskurzivno oblikovanje predodžbi o kolektivnim, posebice nacionalnim identitetima, uključujući autopredodžbe (predodžbe o sebi) i heteropredodžbe (predodžbe o drugome): Opširnije o imagologiji usp. zbornik radova *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju i radove D. Dukića i K. U. Syndram* (2009).

mjesto zauzima i pamćenje tretmana ratnih zarobljenika srpske vojske, funkcioniranje svojevrstnih prehrambenih „hijerarhija“, ali i pamćenje Madamine solidarnosti sa zarobljenicima.

Zanimljivo je pri tomu primijetiti da se u djelu ne prešućuje potencijalno kompromitirajuća iskustva tretmana ratnih zarobljenika. Pojava dvojice izgladnjelih pruskih zarobljenika, „dva živa kostura, uvijena u krpe pruske uniforme, da se ne raspadnu, (...) i ne rasprše se, kao rasuta parčad kostiju, – po putu – na kojem su se teškim naporom održavala, držeći se čvrsto zagrljena.“ (Tucaković-Grgić 1931: 15), izaziva dvojake reakcije. Dok se u militarističkom diskursu srpskoga časnika naglašava dihotomija Mi – Oni, ističu nacionalno-političke razlike kao argument „opravdanosti“ njihova duljega gladovanja („Oni su moji neprijatelji!“, ista: 17), lik Madame, unatoč vlastitoj gladi, prepušta svoju hranu zarobljenicima.

Njezin čin ima višestruke implikacije. Nalazeći se u stanju egzistencijalne ugroženosti, ona zadržava tradicionalna poželjna ženska obilježja (solidarnost, samoodricanje, suosjećanje, blagost) koja se u pripovijetki interpretiraju kao ženski heroizam, humanost i etička superiornost u odnosu na muškarce („Biti gladan nekoliko dana, i teškom mukom dobiveni zalogaj, dati neprijatelju (...) to mogu učiniti samo – odabrani“, ista: 19). S druge strane, njezino suosjećanje za patnju pruskih ratnih zarobljenika predstavlja vid otpora i kritike dehumanizirajućih učinaka ratnih razaranja, pobune protiv maskulinoga, ratničkog diskursa, pretpostavljajući kršćansku etiku i milosrđe nacionalno-političkim podjelama („Isus je rekao (...) činite dobro onima, koji vam zlo čine!“, ista: 18). U tom je smislu lik Madame prikazan kao samosvjesna osoba koja nije spremna osobne stavove i moralne vrijednosti žrtvovati kolektivnim (vojničkim) interesima, a prikazivanjem njezinih postupaka pravi se odmak od uvriježenih predodžaba o ratnom junaštvu kao muškoj/maskulinoj kvaliteti, povezanoj s izravnim sukobom i borbom.

Međutim, ne treba previdjeti da lik Madame u drugom dijelu pripovijetke iz pacifističkoga prelazi u militaristički diskurs i oblikuje mit o srpskom junaku (inače blizak tadašnjoj jugoslavenskoj monarhijskoj politici pamćenja rata), čime se u djelu ujedno (re)afirmira militaristički, nacionalno-politički mit o muškom, domovinskom zaštitniku (usp. Yuval-Davis 2004: 142). U tom se dijelu pripovijetke naglasak stavlja upravo na same procese proizvodnje pamćenja. Kao što je ranije navedeno, individualno se pamćenje oblikuje u društvenom i kulturnom kontekstu, a mogu ga potaknuti različiti unutrašnji i izvanjski čimbenici. H. Welzer smatra kako na oblikovanje pamćenja utječu „izravne interakcije“, odnosno „komunikacijske prakse“ poput obiteljskih okupljanja i društvenih skupova koji uključuju razgovore o prošlim događajima (2010: 286–288). Na to se nadovezuju

i teze A. Erll o ulozi „konverzijskih pamćenja“ (2011: 89), razgovora o prošlosti tijekom kojih sudionici dijele iskustva, a izbor se njihovih sjećanja „prilagođava prema specifičnim kriterijima određene grupe“ (ista: 89). Time se ujedno definiraju vrijednosti zajednice i stvaraju pretpostavke za oblikovanje kolektivnoga pamćenja.¹⁶

Znakovito je da se pripovjedni okvir raslojava Mrtezinim uvođenjem glasa Madame kao pripovjedačice o ratnim doživljajima, ali njezini iskazi nisu u funkciji reprezentiranja vlastite prošlosti, pamćenja privatnih iskustava i njihove emotivne prorade, nego pamćenja i svjedočenja o „junačkoj prošlosti“ zajednice, poistovjećene s ratnim podvizima i stradanjima srpskih vojnika. Svoja privatna ratna iskustva Madama prešućuje, njezin je doživljaj rata sveden na kratke komentare koje kroz razgovor upućuje drugim likovima („kako slab pojam imaš ti o ratu i njegovim grozotama“, ista: 43), pri čemu izražava zabrinutost za vlastitu egzistenciju, predstavljajući rat i iskustvo egzila kao izvor stalne nelagode i straha („Taj neprijatelj može (...) pohvatati i zarobiti slabe, ... bolesne, (...) i oterati ih u ropstvo (...) Čak bi nas možda i mučili, i... ispitujući... što-šta, zlostavljali nas.“, ista: 44). S druge strane, lik Madame u pripovijetki ima tradicionalnu ulogu žene kao čuvarice pamćenja zajednice,¹⁷ ona ostvaruje svoju društvenu obvezu pamćenja događaja koji su važni i kreiraju identitet zajednice te surekreirajući „kolektivn[o] pamćenj[e] svjedoči o pripadnosti grupi“ (Assmann 2006: 55). Povod je njezinomu pripovijedanju prijateljsko okupljanje susjeda u Nijazi-bejovu domu i njihov poticaj da pripovijeda „o vojničkom životu, ili ratnim doživljajima“ (Tučković-Grgić 1931: 50). Budući da Madama pripovijeda o nedavnoj prošlosti koju dijeli sa suvremenicima, može se govoriti o modusu komunikacijskoga sjećanja (Assmann 2006: 63–64)¹⁸ kao načinu prenošenja sjećanja o sukobima srpske vojske s bugarskom i austrougarskom vojskom tijekom povlačenja preko Albanije. Važno je obilježje njezina pripovijedanja pozivanje na usmena svjedočenja albanskoga stanovništva i vojna izvješća kao pisane izvore, čime nastoji istaknuti vjerodostojnost i istinitost svojih riječi.

¹⁶ Kolektivno pamćenje, prema A. Erll, obuhvaća „simbole, medije, društvene institucije i prakse koje se koriste za oblikovanje, održavanje i reprezentiranje inačica zajedničke prošlosti“ (2011: 98). Pri tomu ističe povezanost individualnoga i kolektivnog pamćenja jer se individualno pamćenje oblikuje u društveno-kulturnim okvirima, dok se pamćenje zajednice ostvaruje i usvaja u pojedinačnim ljudskim umovima.

¹⁷ O tradicionalnim ulogama žena u nacionalnim komemoracijama usp. J. R. Gillis (2006: 178–181).

¹⁸ Pojmom komunikacijsko pamćenje J. Assmann označava „sjećanja koja se odnose na recentnu prošlost“ (2006: 63), uvijek se prenosi kroz društvene interakcije, obuhvaća vremensko razdoblje od stotinjak godina, dakle, do četiri generacije, i vezano je uz svjedoke koji prenose svoja sjećanja drugim pripadnicima generacije.

Za razliku od pacifističkoga diskursa i osjećaja solidarnosti s ratnim zarobljenicima, lik Madame ovdje karakterizira militaristički diskurs, a pripovijedanjem o junaštvima i žrtvi srpske vojske oblikuje ideologiziranu priču o ratnom stradanju i egzilu kao svoje identitetsko uporište. Kao što napominje Edward Said, takve su junačke i pobjedničke priče ambivalentnoga karaktera, one su „samo pokušaji osmišljeni kao prevladavanje paralizirajuće tuge rastanka“ i gubitka, ali su upravo „pobjedničke ideologije“ ili autopredodžbe „oporavljenog naroda“ nužne za ponovnu izgradnju individualnih identiteta i identiteta zajednice (2005).

Kroz njezine se iskaze ujedno oblikuje i reprezentira slika prošlosti kao specifična, rodno kôdirana (pri)povijest.¹⁹ Iskustvo Prvoga svjetskog rata ona ne predstavlja kao privatnu, žensku ratnu traumu, nego, potaknuta zahtjevima publike („A o čem, da ti sad pričam? (...) Opet o junacima, Madama“, Tučković-Grgić 1931: 52), pripovijeda o junačkim podvizima i žrtvi „običnih“ srpskih vojnika, prikazujući rat kao iskustvo koje odražava „maskulino pamćenje, maskulino poniženje i maskulinu nadu“ (C. Enloe)²⁰. Time se u okviru književnoga teksta kroz (auto)biografsko sjećanje lika diskurzivno kreira Mit Ratnoga Iskustva²¹ i oblikuje pripovijest o „albanskoj golgoti“ kao figura sjećanja²² koja se ugrađuje u kolektivno pamćenje multietničkoga i multikonfesionalnog kruga recipijenata („Natprirodnim i nadčovečanskim naprezanjem održavali su svoje položaje i branili ih od mnogobrojno-nadmoćnijeg neprijatelja“; „Rumena, sveža, herojska krv, obeležila je trag Neznanih, nestalih Junaka“, 1931: 50, 52). Pridajući zbivanjima iz nedavne prošlosti i podvizima „običnih“ vojnika, nepoznatih junaka „mitski ugled“ (Eliade 2007: 59), u tekstu se mitologiziraju povijesna zbivanja, a ratna se stradanja u Albaniji ujedno pretvaraju u nacionalno-utemeljujuću pripovijest. To su karakteristike monumentalnoga vida pamćenja, odnosno kulturnoga pamćenja kako ga definira Jan Assmann. Naime, kulturno je pamćenje „usmjereno (...) na čvrsta uporišta u prošlosti“, ono činjeničnu povijest „transformira u upamćenu, a time i u mit“ kao utemeljujuću pripovijest koja „ima dimenziju sakralnoga“, a putem koje „grupa osigurava i utvrđuje svoj identitet“ (2006: 64–65). Imajući u vidu identitet glavnoga ženskog lika i političko-ideološki aspekt njezinoga „rada

¹⁹ Prema J. R. Gillisu, „[r]ad sjećanja‘ je (...) uronjen u složene klasne i rodne odnose te odnose moći koji određuju što treba zapamtiti (ili zaboraviti), tko treba zapamtiti i u koju svrhu.“ (2006: 171).

²⁰ Citirano prema J. Nagel (1998: 244).

²¹ Prema G. Mossu (1990: 6–11), Mit Ratnoga Iskustva karakterizira prepletanje nacionalnoga i religijskog diskursa, sakraliziranje ratne žrtve i oblikovanje kulta palih junaka, a temeljna mu je svrha bila pridavanje smisla ratnim stradanjima.

²² J. Assmann „figure sjećanja“ određuje kao „kulturno oblikovane, društveno obvezujuće slike sjećanja, a koje su vremenski i prostorno konkretizirane“ (2005: 44).

sjećanja“, može se reći da je prikaz događaja u ovoj pripovijetki dijelom blizak službenoj jugoslavenskoj, monarhijskoj politici pamćenja rata (usp. Newman 2015), čime pripovijetka M. Tucaković-Grgić korespondira i s radovima Z. Kveder (drame *Arditi na otoku Krku*, *Unuk Kraljevića Marka*) u kojima je promovirana jugoslavenska politička opcija, mitologizirano ratno iskustvo i oblikovan kult mrtvoga junaka.²³

O drugim vidovima Madaminih nastojanja (re)konstruirati vlastiti identitet doznaje se opet posredno kroz fragmente Mrtezinih sjećanja usmjerenih na aspekte objektivne stvarnosti, poput Madamina odijevanja i pozdravljanja „po vojnički“ kao identifikacijske čimbenike. Prema P. Connertonu, na oblikovanje sjećanja i identiteta, pojedinca i grupe, utječu različite društvene aktivnosti, uključujući „tjelesna ponašanja“ (modne prakse, odijevanje, usvajanje i izvedba specifičnih položaja tijela u svakodnevnim i ceremonijalnim prigodama) koja tvore „mnemoniku tijela“ (2004: 107–155). Mrteza tako pamti Madamino teško pristajanje odjenuti se u žensku albansku odjeću i stalno nošenje muške, vojničke odore koja, iz njegove perspektive, prikriva Madaminu žensku tjelesnu ljepotu. Njezino se odijevanje, s obzirom na iskustvo egzila, može protumačiti i kao vid rada na nacionalno-kulturnom pamćenju jer vojna odora predstavlja tip antimodne prakse²⁴ koja može imati važnu ulogu u oblikovanju grupnih identiteta jer „[o]sobe što je nose ona identificira kao članove ili članice neke skupine i često im određuje mjesto u hijerarhiji“ (Lurie 2002: 176).

Iskustvo egzila kao drugosti, dislociranosti, (o)tuđ(en)osti, iskustvo destabiliziranja i propitivanja granica između „poznatoga i stranog, ‘nas’ i stranaca“ (Bauman, 2005: 25) u pripovijetki je prikazano i kroz raznoliku percepciju Madame kao žene strankinje. Dok ju dio albanskih žena percipira kao „vešticu đaurku“, brojni su ženski i muški albanski likovi njome fascinirani. Ta se različitost i zavodljivost ženskoga, stranoga manifestira kroz predodžbe kršćanske žene i žene u albanskoj islamskoj kulturi. U tom se kontekstu u pripovijetki kratko naznačuje motiv islamskoga harema²⁵ kao patrijarhalne institucije, rodno određenoga prostora koji ograničava žensku mobilnost, a „u kojima je i mobilnost muškaraca ograničena i kodificirana“ (Slapšak 2010:

²³ O Z. Kveder usp. N. Badurina (2009).

²⁴ Proučavajući odijevanje i tjelesno ukrašavanje, T. Polhemus i L. Procter ističu razliku između mode kao često promjenjivoga tipa odjevne prakse i antimode kao sporo promjenjivoga tipa odjevne prakse (poput vojnih, liječničkih, svećeničkih odora, kraljevske odjeće, narodnih nošnja itd.) (2002: 216 i dr.). Pojam rada na nacionalnom pamćenju prezet je od A. Assmann (2002).

²⁵ Institucija harema nije vezana samo uz islamsku kulturu, nego se javlja u različitim društvima i religijskim sustavima, primjerice, u Bizantu, Kini, Indiji i renesansnoj Italiji (usp. Bobanović (2005), Slapšak (2010)).

39), i to kroz iskaze likova hanuma u razgovoru s Madamom, iznesene iz perspektive muškoga pripovjedača Mrteze.

Iako se u djelu pozornije ne raščlanjuje institucija harema, može se uočiti istovremeno (re)produciranje stereotipa o (zapadno)europskoj, kršćanskoj superiornosti, ovdje oblikovanih kroz autopredodžbe i heteropredodžbe sâmihi albanskih muslimanskih žena i muškaraca, ali i podriivanje predodžbe harema kao muške erotske fantazme, karakteristične za zapadnacentrične diskurse, i njegovo prikazivanje kao mjesta ženske izoliranosti i potlačenosti. U razgovoru s Madamom hanume naglašavaju kako „[m]i, muslimanske žene, kao da živimo pod zemljom. (...) – Mi smo željne saznanja. Život van harema, nama je kao i đaurka knjiga: ne znamo iz nje čitati.“ (Tucaković-Grgić 1931: 52). Imajući u vidu da je pripovijest oblikovana iz perspektive muškoga pripovjedača islamske vjeroispovijesti, zanimljivo je primijetiti da su orijentalističke predodžbe zapadnjačkih autora o egzotičnom, mističnom i erotičnom imaginarnom Orijentu, „metafor[i] zabranjenoga“ (Todorova 2015: 31) ovdje preokrenute i upisane u predodžbu Madame kao emancipirane kršćanske, zavodljive žene („Nijazi bej je prvi put u svome životu video i slušao iz neposredne blizine jednu otmenu, lepu, svestrano obrazovanu i fino vaspitanu djaurku, koja je mnogo lepoga videla i čula, te mogla o tome i govoriti. Ona je bila toliko privlačna“, Tucaković-Grgić 1931: 25).

Lik Madame donekle je definiran tipskom ulogom fatalne žene koja muške likove (nenamjerno) zavodi, nadahnjuje i koji zbog nje stradavaju, ali se također može uočiti da je, unatoč istaknutom statusu obrazovane žene, ona primarno definirana patrijarhalnim okvirima i rodnim hijerarhijama vlastite društveno-kulturne tradicije. Naime, patrijarhalni odnosi karakteriziraju konvencionalni kršćanski brak Marije (Madame) i Vladimira Borića, a rodni su klišeji o ambivalentnoj ženskoj prirodi, njezinom krhkom, emotivnom i manipulativnom karakteru, vidljivi i u komentarima srpskoga časnika („Gde ne može uspjeti ni đavo, pošalji ženu!“, ista: 14). Ograničavanjem uvida na Mrtezinu pripovjedačku vizuru u pripovijetki se kratko bilježe inhibicije obrazovane žene, a samosvjesni ženski glas i emancipacijske naznake vidljive su tek u njezinoj kritici suprugova ophođenja i ljubomornih ispada („Misliš, žena je neka stvar, – koju si kupio, i možeš je gužvati i pocepati, kad ti se to prohtije. (...) Nemoj suditi,... kad ne znaš suditi!“, ista: 60). Međutim, unatoč tomu ona ne pokušava izgraditi vlastitu samostalnost, ali ju i iskustvo egzila onemogućuje u ovladavanju vlastitim životom.

Zaključak

Analizirane pripovijetke Verke Škurla-Ilijić *Njih dvije* i Marije Tucako-

vić-Grgić *Usput kroz Albaniju – sa srpskom vojskom 1915. god.*, zanimljive su s obzirom na oblikovanje teme Prvoga svjetskog rata te kao primjeri kako se u književnim tekstovima može reprezentirati rad pamćenja. Njihov se doprinos hrvatskoj književnosti manifestira prikazivanjem ženskih iskustava Prvoga svjetskog rata kao specifičnih mjesta pamćenja i predstavljanjem žena kao „sudionika povijesti“ (Scott 2003: 34). Oblikovanje ženskih sudbina ostaje u okvirima tradicionalnih rodnih predodžbi, disonantno se preplećući pacifizam i militarizam, ali je vrijednost tekstova u problematiziranju suodnosa individualnoga i kolektivnog pamćenja, međukulturnih prožimanja i prikazu raznolikosti ženskih iskustava (egzil, majčinstvo, ženska solidarnost).

Literatura

Predmetna literatura:

- Škurla-Ilijčić, Verka, *Djevičanstvo*, Naklada Zaklade Tiskare Narodnih novina, Zagreb, 1929.
- Tucaković-Grgić, Marija, *Razbacana srca*, nakladom autora, Zagreb, 1931.

Stručna literatura:

- Assmann, Aleida, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Čigoja štampa et. al., Beograd, 2002.
- Assmann, Jan, „Kultura sjećanja“, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić, S. Prlenda, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, str. 45–78.
- Badurina, Lada, „Standardizacijski procesi u 20. stoljeću“, u: *Povijest hrvatskoga jezika – Književne prakse sedamdesetih: zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. K. Mićanović, Filozofski fakultet et al., Zagreb, 2010, str. 69–101.
- Badurina, Natka, „Od strepnje do autoritarnog subjekta: Zofka Kveder“, u: *Nezakonite kćeri Ilirije*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2009, str. 173–195.
- Balentović, Ivo, „Životna drama Lijepe Rice“, *Godišnjak za kulturu, suvremena društvena i ekonomska pitanja*, sv. 9, Vinkovci, Samoupravna interesna zajednica kulture općine Vinkovci, 1980, str. 95–102.
- Bauman, Zygmunt, „The Making and Unmaking of Strangers“, u: *Postmodernity and Its Discontents*, Malden, Polity Press, 2005, str. 17–34.
- Biti, Vladimir, *Doba svjedočenja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.

- Bobanović, Lucija, „Institucija harema na osmanskome dvoru“, *Ethnologica Dalmatica*, (2005) 14, str. 117–142.
- Connerton, Paul, *Kako se društva sjećaju*, Antibarbarus, Zagreb, 2004.
- Čale-Feldman, Lada, „Spolna metateza i kazališna metalepsa u hrvatskom dramskom modernizmu i postmodernizmu“, u: *Euridikini osvrti*, Naklada MD – Centar za ženske studije, Zagreb, 2001, str. 211–235.
- Čale-Feldman, Lada / Tomljenović, Ana, *Uvod u feminističku književnu kritiku*, Leykam international, Zagreb, 2012.
- Detoni-Dujmić, Dunja, *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Dukić, Davor, „Predgovor: O imagologiju“, u: *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, prir. D. Dukić, Z. Blažević, L. Plejić-Poje, I. Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 5–22.
- Eliade, Mircea, *Mit o vječnom povratku*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007.
- Erll, Astrid, *Memory in Culture*, Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan, 2011.
- Genette, Gérard, *Metalepsa*, Disput, Zagreb, 2006.
- Gillis, John R., „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa“, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić, S. Prlenda, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, str. 169–195.
- Grgić, Kristina, „Poetičko-politički prijedpor 1919. g.: Zofka Kveder i Tito Strozzi“, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti, sv. XIII.: Poetika i politika kulture nakon 1910. godine*, Književni krug – Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta, Split – Zagreb, 2011, str. 264–278.
- Hameršak, Filip, *Tamna strana Marsa*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2013.
- Jelčić, Dubravko, „Erupcija epske naracije: Mile Budak“, u: *Književnost u čistilištu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999, str. 247–263.
- Karaula, Željko, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, (2011) vol. 43, str. 255–292.
- Kuvač-Levačić, Kornelija, „Između Dalmacije i Bosne – interkulturalni aspekti konstrukcije identiteta ženskih likova Verke Škurla-Iljić kroz temu majčinstva“, *Fluminensia*, 28 (2016), br. 1, str. 165–180.
- Lurie, Alison, „Odjeća kao znakovni sustav“, u: *Moda: povijest, sociologija i teorija mode*, ur. M. Cvitan-Černelić, Dj. Bartlett, A. T. Vladislavić, Zagreb, Školska knjiga, Zagreb, 2002, str. 165–187.
- Maraković, Ljubomir, „Moderni objektivizam“, u: Maraković, Ljubomir; Bogner, Josip, *Rasprave i kritike*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997, str. 99–109.

- Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.
- Mosse, George, *Fallen Soldiers*, Oxford University Press, New York/Oxford, 1990.
- Nagel, Joane, „Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations“, *Ethnic and Racial Studies*, (1998), vol. 21/2, str. 242–269.
- Nemeć, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*, Znanje, Zagreb, 1998.
- Neumann, Birgit, „The Literary Representation of Memory“, u: *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. A. Erll, A. Nünning, Walter de Gruyter, Berlin, 2008, str. 333–344.
- Newman, John Paul, *Yugoslavia in the Shadow of War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Polhemus, Ted/ Procter, Lynn, „Moda i antimoda“, u: *Moda: povijest, sociologija i teorija mode*, ur. M. Cvitan-Černelić, Dj. Bartlett, A. T. Vladislavić, Školska knjiga, Zagreb, 2002, str. 209–239.
- Rigney, Ann, „The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing“, u: *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. A. Erll, A. Nünning, De Gruyter, Berlin – New York, 2011, str. 345–353.
- Ruthner, Clemens, „KriegsErklärungen. Pojmovi događaj, narativ i memorija kao kritičke alatke za zbornik i izvan njega“, u: *Sarajevski dugi pucnji 1914: događaj – narativ – pamćenje*, prir. V. Preljević, C. Ruthner, Vrijeme, Zenica, 2015, str. 13–23.
- Sablić-Tomić, Helena, *Intimno i javno*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.
- Said, Edward, „Razmišljanja o egzilu“, *Zarez*, br. 149, 24. 2. 2005, <http://www.zarez.hr/clanci/razmisljanja-o-egzilu>
- Scott, Joan Wallach, *Rod i politika povijesti*, Ženska infoteka, Zagreb, 2003.
- Slapšak, Svetlana, „Harem kao prostor roda u balkanskim kulturama: primjeri Jelene Dimitrijević i Elisavet Moutzan-Martinengou“, u: *Kultura, drugi, žene*, ur. J. Kodrnja, S. Savić, S. Slapšak, Institut za društvena istraživanja, Hrvatsko filozofsko društvo, Plejada, Zagreb, 2010, str. 39–56.
- Stipčević, Aleksandar, „Albanologija u Hrvatskoj. Prilog njezinu povijesnom razvoju“, *Historijski zbornik*, (1992) br. 45/1, str. 219–236.
- Straub, Jürgen, „Psychology, Narrative, and Cultural Memory: Past and Present“, u: *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. A. Erll, A. Nünning, Walter de Gruyter, Berlin, 2008, str. 215–228.
- Syndram, Karl Ulrich, „Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup“, u: *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, prir. D. Dukić, Z. Blažević, L. Plejić-Poje, I. Brković, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 71–81.
- Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.

- Welzer, Harald, „Communicative Memory“, u: *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. A. Erll, A. Nünning, Walter de Gruyter, Berlin, 2008, str. 285–298.
- Yuval-Davis, Nira, *Rod i nacija*, Ženska infoteka, Zagreb, 2004.

Dubravka BRUNČIĆ

MEMORY OF WOMEN'S EXPERIENCES OF THE FIRST WORLD WAR IN THE PROSE FICTION OF VERKA ŠKURLA-ILJIĆ AND MARIJA TUCAKOVIĆ-GRGIĆ

The paper analyses the prose fiction of Croatian women writers published between the two world wars: the short story entitled *The Two of Them* by Verka Škurla-Iljić and a longer story titled *Through Albania – with the Serbian Army in 1915* by Marija Tucaković-Grgić. The above texts shape various war narratives: Bosnian-Herzegovinian war reality (V. Škurla-Iljić) and the experience of the so-called „Albanian Golgotha“ (M. Tucaković-Grgić). Relying on the concept of „memory in literature“ (the term of A. Erll), the theoretical analysis of narrative procedures that represent the function of memory in the literary text and the study of the role of memory in shaping individual and collective identities (B. Neumann, H. Welzer et al.), the author analyses the views of different forms of women's experiences of the First World War. The identities of female characters are shaped through the prism of civilizational-cultural contacts, whereas their destinies are determined by national and religious affiliation and socio-economic status. While exploring the representations of women and their war experiences, the author aims to illuminate the gender dimension of representations of the First World War, redirecting of the focus of the war story from an exclusively male experience to the memory of women's war roles, which opens up the question of the manner in which traditional gender roles, notions of heroism, patriotism and war victims, are shaped and (re)defined in the texts of these writers.

Key words: *women, First World War, individual memory, collective memory*